

ISSN:2181-0427 ISSN:2181-1458

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ИЛМИЙ АХБОРОТНОМАСИ**

**НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК НАМАНГАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

2021 йил 3 сон

53	Zamonaviy ta'lim tizimida uzviylik tushunchasi informatika va axborot texnologiyalari fani misolida Jo'raev M.M.	296
54	Jorjina Howellning "Sahro malikasi" badiiy biografiyasida sevgi mavzusidagi maktublarning badiiy-estetik talqini Habibova M.N.	300
55	Ишғилз халқ эртакларида етакчи образлар талқини. Халилова П.Ж.	306
56	Iqtisodiyot sohasi gazeta materiallarida kognitiv metaforalarning qo'llanishi Khayrullayeva N.N.	310
57	Metaforaning badiiy diskursda lingvokulturologik tadqiqi Aliyeva N.N.	314
58	"T'urt yul'us tarixi" da tarixiy rivojotlar tahlili Abdullayeva M.D.	318
59	Main detective features of "The hound of the baskerville valley" by arthur conan doyle Amanov A.A.	324
60	Даниел Дефонт "Робинзон Крузоннинг ҳаёти ва аjoyиб саргузаштлари" романидаги прецедент феноменилар тahlili Жалилов Б.Т.	326
61	Sanskrit tilining paydo bo'lish manbasi borasidagi mulohazalar Jumaniyazova D.A.	332
62	Temuriylar davri sherosda turkumiy she'riyat Sulaymonov M.	337
63	Zamonaviy ingliz adabiyatida ixtimoliy maqomning o'rganilishi Muxammadova H.E.	341
64	Viktorian adiba sharlotta brontenning xos uslubi Muxammadova X.E.	345
65	National and cultural characteristics of bread terms in english, russian and uzbek languages Muminova D.A.	350
66	Qoraqalpog'iston respublikasi o'zbek shavalari da o'z ismini usullari Ibratimova V.	355
67	Matn va diskurs mutajassiblari masalasi Abduvohidova M.A.	359
68	Bayo semantika kategoriya sifatida Raxmatova M.M.	364
69	"Boburnoma" syuzeti va kompozitsiya da a'lo obrazning o'rni Qozakova S.	370

БАҲО СЕМАНТИК КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Рахматова Мефринисо Мусиевна

Бухоро давлат университети

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Тел: 93 4424079 e-mail: melchriniso79@gmail.com

Аннотация: Баҳо лисоний тафассулда объекти мазмунини янгиликнинг асосий ҳолатидир. Ушбу мақолада баҳонини логикий жиҳатига эмас, балки логиконик асосини асосий таъиндор қарантилан.

Калит сўзлар: лисон, баҳо, эстетик баҳо, сема, субъекти, объекти, баҳо асоси, баҳо муносабатлари, эстетиклик, эстетиклик

ОЦЕНКА КАК СЕМАНТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Рахматова Мефринисо Мусиевна

Бухарский государственный университет

доктор философии по филологическим наукам, доцент

Тел: 93 4424079 e-mail: melchriniso79@gmail.com

Аннотация: Оценки – ключевое условие создания содержания предмета в лингвистическом мышлении. В данной статье основное внимание уделено лингвистическому аспекту, а не логическому аспекту оценивания.

Ключевые слова: язык, оценка, эстетическая оценка, тема, предмет, объект, оценочная основа, оценочные отношения, эмоциональность, аффективность

EVALUATION AS SEMANTIC CATEGORY

Rakhmatova Mekhriniso Musinovna

Bukhara State University

Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Тел: 93 4424079 e-mail: mekhriniso79@gmail.com

Abstract: Linguistic evaluation is a key condition for creating meaning of an object in thinking. This article focuses on the linguistic aspect rather than the logical aspect of evaluation.

Key words: language, evaluation, aesthetic evaluation, theme, subject, object, evaluation basis, evaluative relation, emotionality, affectivity

Лисоний баю тушунчаси, шак-шубодаси, мантикий баю назарияларига асосланиб яратилган. Баюнинг тузилиши 4 асосий қолатдан иборатдир: субъект, предмет, хусусиёт ва асос [1,13]. Ҳозирги пайтда мантикий назарига асосланган баюнинг лингвистик назарияси ишлаб чиқилганлигини қайд этишimiz зарур.

Баю муносабатлари, унинг объектив борлиқда мавжудлиги, тушунча сифатида инсон онтида пайдо бўлиши, унинг турлари, мезонлари каби масалалар аксиологик муаммо сифатида файласуф ва мантиқшуносларнинг талқин объект саналса, унинг тилда намоён бўлиши, баюни инфодаловчи фонетик, лексик, морфологик, синтактик, парадигматик воситалар, баю семантикаси каби масалалар тилшунослар томонидан ўрганилади [6,20].

“Баю” тушунчаси мазмуни, биринчи навбатда, тил белгисининг субъектив томони ҳақидаги тушунча билан боғлиқ. Тилда объективлик ва субъективлиқнинг бир-бирини қоплаши ҳақидаги фикрлар В.Гумбольдт ва А.А.Потебня ишларида баён қилинган эди. Замоначий тилшунослик намоишдаларининг баю муносабатлари ҳақидаги фикрлари Н.Д.Арутюнова, Е.М.Вольф, А.А.Иванн каби семантика муаммолари тадқиқи билан шуғулланувчи олимлар ишларида ўз инфодалови топи.

Бир томондан баю муносабати лисоний жидатдан семантикада ўз инфодалови топса, иккинчи томондан у мазмунови турли тил сатҳларида намоён этади. Бу ҳусусда Р.Қўнғуров шундай ёзади: “Ижобий ёки салбий муносабат турли формалар(морфологик), сўзлар (лексик), конструкциялар (синтактик), форма ва сўзнинг қўшилиши (лексик-морфологик), интонация (фонетика) ёрдамида инфодаланади” [7,42].

Асосий ҳисм. Тил фақат инсонгагина берилган имконият эмас, ундаги ҳодисалар ўзига хос функцияларга эга. Бу функциялар лисоний белги орқали аборот узатади ва аборот қабул қилади. Баю маъноси предмет ёки ҳаракатнинг белгиси,

муносабатини ифода этгани учун кўп жолда сифатлар ва равишлар баҳо маъносини ташувчи сўзлар жисобланади: чиройли-хуш, яшш-ёмон [6, 22].

Тилда “баҳо” белгилари қўйиладилар: “эмотивлик/яшш/ёмон белгилари муносабати сифатида ва “эмоционалик/рационалик”, “аффективлик”. Умумий характердаги баҳоловчи аниқловчилар “ахш”, “ёмон” операторлари исталган предмет ёки воқеанига боқлиқ бўлиши мумкин. Шундай қилиб, ўз семантик структурасида баҳоловчи, масалан, умумий баҳо “ахш/ёмон” семасини юритувчи сифатлар ҳам мавжуд. Бу типга экспрессив сифатлар: *омилиқ*, *кўркам*, *яъло* – ижобий баҳо (сема “яшш”+кучайтириш) ёки *ёқимсиз*, *жафимч*, *кўрқимчи* (сема “ёмон”+кучайтириш)лар киради. Ижобий сема “ахш” маъносида “муқом аҳамиятли” каби сифатлар тушунталади. Бу сифатларда “ахш/ёмон” баҳолани семаларини аниқлаш жуда осон. Итализ тилда *het light figure*; *light figured*; *heavily male* иборалари ижобий эстетик баҳо бўлиб, гендер концепт хусусиятига эга. Яъни, *light figured* аёлларга хос гўзаллик белгиси – эстетик баҳо ва *heavily male* эркекларга хос гавдалилик – функционал ижобий эстетик баҳо мазмунини ифодалайди. Маълумки, баҳо субъекти (эксплицит ёки имплицит) – бу шахс ёки жамият бўлиб, баҳо унинг нуктаи назаридан берилади. Баҳо объекти шахс ёки предмет, ҳолат ёки ҳодиса бўлиб, баҳо у ҳақида бўлади. “Баҳонинг ўзига хос муқом жоқати шундаки, унда ҳар доим объектив фактор билан ўзаро муносабатда бўлган субъектив факторлар мавжуд. Баҳо мулоқазалари, унда баҳо субъекти тўтридан-тўтри ифодаланмаган бўлса-да, фикр субъекти (баҳо берувчи шахс) ва унинг объекти (баҳо тегишли бўлган предмет ёки ҳодиса) ўртасидаги қадриятли муносабатларни кўзлайди” [5,74].

Е.М. Вольф: “Баҳо, тилда баҳонинг ифодаловчи бутун бир қатламлар мавжуд. Баҳолани семантикасининг турли-туманини сифат ва равишлардан бошлангани”ни таъкидлаб, баҳо структурасининг имплицит ва эксплицит бўлишени фарз қилади [2,68].

Баҳо маъноси структураси, уни ташкиллаштирувчи компонентлар сонин баҳонинг синтетиклик умумлаштирувчи даражаси билан бевосита боқлиқ. Сенсор ва психологик баҳо системига асосланган эстетик баҳо жуда мураккаб структурали маънолар билан ифодаланган. Масалан, турли тилларда “гўзаллик” тушунчаси ўзига “соғлом”, “яшш”, “бузилмаган”, “қулай”, “одобли”, “мукаммал”, “ақлли” каби белгиланмаларини сипдиради.

Тасдиқ/инжор ва баҳо категорияларининг ўзаро муносабатини аниқлашда А.А.Ивининг қарашлари асосли. Олиннинг фикрича: “Аксиологик термин бўлиши “баҳо” баҳо субъекти ва унинг баҳо предмети ўртасидаги муносабатлар ўрнатилиши жараёни натижасини ақс эттиради” [3, 30]. Илмий мулоқазаларга кўра: сўз нафақат грамматик ва лексик маънога эга, у яна, ўз навбатида, субъект баҳосини ифодалайди. Мулоқотда субъектив фактор бўла туриб, баҳо лексемалари натижамоний муноқазаланган ижобий/салбий/ эстетик/этик/сиёсий ҳамда моддий мавжуд нарсалар ёки заруриятлар ақс этувчи тушунчаларни ўзида муҳассам этади.

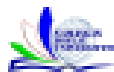
Таъкиқотиимизда эстетик баҳо категориясини таълимида маълум қадриятли ақс этувчи образли майдонда муқом бўлган “гўзал/ёқимли” аксиологик операторларига таъкиқимиз. Баҳоланаётган объектларга, одатда, уларни баҳоловчи субъект эътиёжлари ва манфиатлари нуктаи назаридан ёндашвилади, табиийки, бундай ҳолатларда

баҳоламаётган объектга нисбатан муносабат ижобий/салбий ёки нейтрал бўлиши мумкин. Баҳо субъекти ҳамда объект ўртасидаги муносабат иккимоний муносабатлар билан уйғуллашди ва унинг замирида жамият аъзоларининг қумдалок турмуш тарзига ҳос инсоний эҳтиёж ва қизиқишлар мужассамланади. Ама шу эҳтиёж ҳамда қизиқишларни қондириш ва унинг натижаси ижобий/салбий қадрлар.

Н.Д. Арутюнова фикрига қўшилиб баҳолашни баҳо субъектининг предметга бўлган ижобий/салбий ёки нейтрал муносабатини акс эттирувчи семантик белги сифатида тушуниш ўринли. Зеро, баҳолаш сўзнинг денотатив-сигнификатив маъноси таркибига кириб, предметнинг реал белгисини ижобий ва салбий белги сифатида муайян коллективнинг нуктан назаридан тасвирлайди. Бу белги предметнинг бошқа белгилари ситари лексеманинг маъно таркибида ўрнашиб, улар билан қаватланш ҳосил қилади ва нуктанинг актуаллашувини таъминлашга тайёр бўлган тил номинатив системасида предметли кадриятта айланади.

Одатда, кишилар ўзлари яшаб турган турмуш тарзларига, миллий менталитетлари, дунёқарашларига савияларига таяниб, иштиёрлий/иштиёрсиз равишда муайян бирлижа киши/ёмон дея баҳо берадилар; баъзан бошқа миллатларнинг одатлари тайриоддий туюлади. Табиийки, бу ҳолат аксинча бўлганда уларнинг киши ёки ёмон баҳолари ҳам объектга айланган субъектининг миллий нормаларига тўғри келмайди. Масалан, гўзаллик нуктан назаридан Осиё халқлари қосмш артефакт ой тимсоллини қадрлаб, турли ижобий баҳоли – *моҳруй, моҳроҳар, моҳриб, ойнара, 14 қумлик оё, оё деса оёдек, нўлим оёдай* каби бирликлар ясайди; гарб мамлакатларида эса *ноон (ой)* бундай ижобий эстетик баҳони ақлатмайди, балки яқинлашибная қарилш, *аксалик(сепида рад энималимш)* каби тимсоллар(Sir Philip Sydney, Percy Bysshe Shelley, Emily Dickinson)ни воқелантиришга юзмавт қилади (бу юзализ ижоджорларининг қатор сонет ва шеърларда ўз ифодасини топган). Демак, натурфактлар қандай баҳоламинишга қараб кадриятли ашё сифатида миллат онтида қайтадан пратилди, онт остидаги этник менталлик миллий кадриятлар образли майдон фактлари натижасида субъектив ва норационал маъно қасб этади. Худди шу жараат бизга миллий қадриятлар образли майдон назариясини муайян маъно пайдо бўлиши учун замон ва лексик-семантик майдон ҳосил бўлишда зарурий омил деб ҳисоблаш нимақонини беради. Баҳо ва кадриятли ашёвийлик бу майдонни қаракатта келтирувчи қучдир.

Баҳо бу предметга бўлган ижобий ёки салбий муносабат бўлганидек, маълумоти, муносабатининг ўзи рационал ва эмоционал бўлади. Демак, баҳо ҳам рационал ва эмоционалдир. Рационал баҳо ақл ҳамда идрок натижасидир ва, албатта, денотат белгилари ҳақидаги ахборотга эга бўлади. Предметлар белгилари иккимоний коллектив томонидан қар қол сабаблар (ақлоқий-этик, интеллектуал, эстетик, утилитар ва б.) га қўра ижобий ва салбий баҳоланади. Эмоционал баҳо асосида предметга бўлган эмотив баҳоловчи муносабат этади. Эмоционал баҳо умуминсоний психологик қонунинг билан шартланиб, муайян жамият учун объектив бўлган олам маънарасига тааллуқли, эмоционал семантик белги қўриқлишда сўзнинг коннотатив маъно таркибига қиради. Семантик белги пойдевори вазифасини сўзнинг ички шакли баъжаради [3,38]. Баҳонинг рационал ва эмоционал тоифаларга бўлиниши, биринчи навбатда, баҳо субъектининг структурали элементи муносабати билан амалга ошади, чунки баҳо бошқа маъноларга қараганда қўпроқ тапирувчи субъектга боғлиқ. Тадрожот

логикаси семантика, синтаксис, баҳоловчи сўзлар прагматикаси, уларнинг матндаги функцияси, уларнинг коммуникатив хусусиятлари ва кўчаллик нутқда ишлатилиши муаммоларига олиб боради. Кент кўламадаги “баҳо” тушунчаси майдонидан бизни эстетик баҳонинг тилда ифодаланиши кўрсатиради, яъни тўзаллик ҳақидаги тушунчалар асосида у ёки бу кадрнинг объектда қайд этиш имконияти назарда тутилмоқда.

Эстетика ва этикага алоҳида берилган фалсафий таърифларда, эстетика кўпроқ ташқи мезонларнинг ёкишидан олинган заъми назарда тутса, этика ички (ахлоқий) хусусиятларга берилган баҳони кўзлаштириб ажратиб кўрсатади. “Умумий планда баҳо яшш/ёмон оппозицияларини ифода этса, эстетик баҳо берилганда эса эстетик яшш (чиройли), эстетик ёмон (хўш) оппозициялари ифодаланади. Эстетик баҳонинг асосий компонентлари сирасига кирувчи *субъект, объект, баҳо асоси ва баҳонини ўзи* каби баҳо ситуациясининг умумий белгилари мостир” [3, 50]. Субъектнинг объектга баҳо пайтидаги муносабати мезон/норма воситасида ифодаланади. Субъект-объект-нормативли алоқа адекват равишда эстетик баҳо табиатини ифодалайди, чунки ҳоҳлаган предмет норма ҳақидаги аниқ тасаввурлар унга мос келиш ёки мос келмаслик асосида субъект орқали баҳоланади [5, 46]. “Эстетик баҳода норма эталон (намун, қолип) сифатида намоён бўлади, унинг ёрдамида қийёсланади ва, натижа, баҳо объекти ҳақида ҳулоса чиқарилади. Ҳар қандай эстетик наҳр қилинадиган белги, муайян жаҳияда қабул қилинган воқеликни англаш ниятидоси бўлмош аниқ нормалардан келиб чиқиб баҳоланади” [8,55]. Норма эса, ўз навбатида, мўллатинг кумулятив таърибаси асосидаги билим заҳиралари орқали прототип тушунчалар ва стереотип образларни вужудга келтиради. Норма бу маълум мўллати маданиятда кадрга эга ёки кадрланган объект, фенолит, тушунчадир.

Эстетик баҳо, бошқа баҳо тузишмалари каби нисбий, абсолют эмас. “Нутқий вазиятда объектга берилган баҳо доим нисбий бўлади. Кўпинча, нутқ жараёнида берилган баҳо бевосита бўлмай, билвосита – инкинчи бир нарсга қийёлаш орқали “ақлинг бўлса, тушуниб ол”, тарзида берилди. Бундай баҳолар шарҳ қилқарида жуда кент кўламлилиб, шарқона лутф ёки шарқона донолик деб ҳам аташади” [2, 80]. Бундай ҳолатта эстетик баҳо берилганда ҳам дуч келамиз. Албатта, бундай маъно контекста англашвилиб, оғий вазиятда вужудга келади. Эстетик баҳо бериш вазиятига яна шундай ҳолатлар мос бўлиб, унда лисонда аж этган баҳо нутқ даражасида тўғри аж этмайди ёки аффе́кт ҳолатида ҳам субъект объектни баҳолай олмайди, яъни баҳо даражасини нутқда ифодалай олмайди. Бундай пайтларда ўзбек тилига мос “таърифта тил оғиз” ибораси ёрдамга келади.

Ғ.Қамбаров тўғри эътироф этганидек: “Тил ва тафаввур ажралмас. Шундай экан, маънивий категория сифатида эътироф этилувчи ва аксиологикнинг таркибий қисми сифатида қаралувчи баҳо логикаси ҳар бир тилда ўзининг турли воситаларига эга. Шунинг учун ҳам у лиевистик категория сифатида қаралиши ва лиевистиканинг ўрганиш объектига айланмоғи керак” [6, 28] .

Турли мамбаларда “тўзаллик” ҳақида гапирилганда, албатта, эстетик баҳо, эстетика, эстетик дид, эстетик онг сўзлари орқали фикрлар ифодаланади ва тўзаллик улардан ажралган ҳолда тасаввур этилмайди. Ёки эстетика дейилганда “тўзаллик”, тўзаллик дейилганда эса “эстетика” тушунилади.

“Гўзаллик фалсафаси” мавзидан нафосатшunosлик фанига келим. Негаким, нафосатшunosлик факат санъатдаги гўзалликнинггина эмас, балки инсондаги, табиат ва жамиятдаги гўзалликни ҳам ўрганади. Шунингдек, унда гўзалликдан ташқари улутворлик, фожиявийлик, кулги, тубанлик, мушкуллик, уйғунлик, нафислик, мўжизавийлик каби тушунчалар ҳам борик. мазкур тушунчаларнинг ҳар бирида гўзаллик бевосита ва бивосита иштирок этади. Зотан, улутворликка доқдор ҳодисалар замирида гўзаллик элементлари мавжуд бўласани, улар инсонни ҳайратлантира олади” [8, 65]. Б. Хусанов гўзалликнинг концептуал тасвирини чизган каби фикрлайди. Концептлар конвергенцияси натижасида, яъни улутворлик ва муҳимиям мазмунлари бирилашуви ўзида гўзаллик стереотипларини муҳасам эта олади. Чунки “гўзаллик” – ҳаётнинг асосини ташкил этувчи ва ҳар бир эстетик жаҳда мавжуд бирлик. Нутида ифодаланганда иштин, ўзбек ва тожик тилларида шундай сўзлар борик, у ҳам бир предметнинг улутворлиги бошқа бирининг эса чиройини ифодалайди: *сизант, анҳоран, муҳимиям*.

Хулоса. Бақолаш табиатини очиб берадиган асосий концепцияларга мос равишда эстетик бақо бақолов семантик категориясининг таркибий қисми сифатида кўрилади ва у билан қисм ҳамда бутун равишда мослашади. Умумий хусусиятлар билан бирга, эстетик бақолов категорияси уни бошқа бақолаш турларидан чегаралайдиган бир қатор ўзига мос хусусиятларга эга. “Эстетик бақолов этик бақолов билан муайян маънидаги бир типга тегишли. Объектив руҳий фаолит бўлган этик бақоловдан фарқли ўларок эстетик бақоловда предметнинг материал тузилиши қамраб олинади” [4, 59]. Демак, эстетик гўзаллик ташки кўриниш, этик ҳолат эса ички тарбиявий ҳолатга бўлимоқда. Албатта, бу фикр асосли. Бирок ҳақиқий эстетика турли олинлар надида шакл ва маъно муаносиблиги тарзида талқин этилади. Кузатишларимизча, эстетик жалб этувчи предмет жонли бўласани, ундаги ички ҳолат талаб этилмаслиги мувофиқлигини кўрсатмоқда. Аммо инсон гўзаллиги дейилганда, авваламбор, унда ички (сийрат) ва ташки (сурат), яъни маъно-мазмун муаносиблиги, уйғунлиги назарда тутилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Арутюнова Н.Д. Об объекте общей оценки.// Вопросы языкознания. – М.:1985. – №3 – С.13.
2. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2. –М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 68.
3. Иван А.А. Основания логики оценки. – М.: 1970. – С. 30
4. Мещерякова Ю.В. Концепт красота в английской и русской лингвокультурах дисс. канд.фил.наук.–Волгоград, 2004. – С.
5. Селезнева Е.С. О некоторых особенностях средств выражения модальности сомнительной оценки (на материале английского, французского и русского языков)//Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып.1. Проблемы философии языка и сопоставительной лингвистики. – Воронеж: ВГТУ, 1999. – С. 74
6. Қамбаров Ғ.С. Бақо муносабати ва унинг ўзбек тилида ифодаляниши (шакллар аро муносабат асосида): филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент: 2008. – Б.20.

